

# Tariximizin xanlıqlar dövrü həqiqətlərinə obyektiv işıq salan əsər

**“Biz nadir irsin varisiyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünənə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır”.**

**Heydər ƏLİYEV,  
Ümummilli lider.**

**Bəşər tarixinin qədim xalqlarından biri kimi dünya sivilizasiyasına sanballı töhfələr verən azərbaycanlılar taleyin qismətindən əslər boyu milli özünə-məxsusluqlarını şərtləndirən keyfiyyətləri, milli dövlətçilik ənənələrini yaşatmaq, azadlıq, müstəqillik nemətinə qovuşmaq üçün çox çətin sınaqlardan, əzablı yollardan keçməli olmuşlar. Odur yurdu Azərbaycan coğrafi-siyasi mövqeyinə görə daim fərqli sivilizasiyaların dialoquna hiss etmiş, Qərb və Şərq mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmışdır.**

Qədim insan məskənlərindən biri olması bu bənzərsiz məkanda tolerantlıq düşüncəsi ilə yanaşı, dövlətçilik məfkuresinin də inkişafına təkan vermişdir. Qobustan və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, kurqanlar və Azix mağarasındakı tapıntılar sübut edir ki, hələ miladdan əvvəlki minilliklərdə bu coğrafi məkanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur. Antik sivilizasiyasının, yunan-Roma mədəniyyətinin təsiri altında inkişaf edən elmi-mədəni irsimiz, incəsənətimiz özünə-məxsus forma və məzmunla malikdir.

Karvan yollarının üzərində yerləşməklə “Böyük İpək Yolu”nun mühüm mərkəzlərindən birinə çevrilən Azərbaycan müxtəlif siyasi baxışların, iqtisadi münasibətlərin, dövlətçilik formalarının təzahürünü də aydın hiss etmişdir. Zəngin sərvətlərə, əlverişli iqlim şəraitinə, füsunkar təbiətə malik Azərbaycan həm də geosiyasi mövqeyinə görə zaman-zaman yadelli işğalçıların hücumlarına məruz qalmış, lakin hər zaman düşməne layiqli müqavimət göstərmişdir.

Azərbaycanlılarda milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasına təsir göstərən ictimai-siyasi və sosial-mədəni proseslər, şübhəsiz, qeyd olunanlarla məhdudlaşmır. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, XVI əsrin əvvəllərində I Şah İsmayılın hərbi-siyasi fəaliyyəti nəticəsində mərkəzləşmiş Səfəvi dövlətinin yaranması ilə Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması prosesi sürətlənmişdir. Xalqın ilk dəfə olaraq vahid dövlətin tərkibində birləşməsi, vahid iqtisadi-təsərrüfat sistemini yaranması dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə - dövlətin birinci şəxsinin poetik yaradıcılığından tutmuş Azərbaycan-türk dilinin dövlətin rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasına qədər - bütün məsələlər millilik zirvəsinə ucalmışdır.

XVII əsrin əvvəlləri Səfəvi dövlətinin getdikcə zəifləməsi, həm sosial-siyasi, həm iqtisadi-təsərrüfat, həm də mədəni səviyyələrdə dövlətin milli məzmununun dəyişməsi, fars meyilliyin artması ilə müşayiət olunmuşdur. Ümumiyyətlə, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan dövlətinin tarixinin xanlıqlar dövrü, siyasi mikroregionallaşma mərhələsi olmuş, bu proses milli dövlətçilik təfəkkürünün inkişafını nisbətən zəiflətməmişdir. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən “qonşu”ların - İran və Rusiyanın siyasi-coğrafi maraqlarını, hərbi-siyasi müdaxilələrini nəzərə alaraq, o zamankı ictimai-tarixi şəraitin nə qədər ağır olduğu bir daha aydınlaşır.

Həmin dövr Azərbaycan xanlıqlarının heç biri, buna cəhdlər olsa belə, həm siyasi-regional, həm də ümummilli təfəkkür baxımından Azərbaycan dövlətçilik maraqlarını ifadə edə bilməmişdir. Zaman-zaman Quba, Şamaxı, Şəki, Bakı xanlıqları, tam Car-Balakən azad cəmiyyəti və Ərəş sultanlığının ittifaq halında birləşməsi ilə bağlı təşəbbüslər olsa da, Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət hüddütlərində birləşdirmək cəhdləri səmərə verməmiş, müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən buna nail olunmamışdır.

Çox deyil, bizi özündən 100 illik bir zaman məsafəsi ilə ayıran tarixi keçmişimizə ekskurs etdikdə, milli dövlətçilik məfkuresinin təşəkkülü, təkamülü və formalaşması milli etnosun təfəkkür fəaliyyəti ilə dinamik inkişafda və dəyişmədə olan proses kimi göz önündə canlanır.

Ötən əsrin əvvəllərində cərəyan edən

qlobal proseslərin obyektiv nəticəsi kimi 1918-ci ilin 28 mayında istiqlalyyətini bütün dünyaya bəyan etmiş, Müsəlman Şərqiində ilk demokratik və hüquqi dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 aylıq mövcudluğu dövründə xalqın milli məsləhətçisi olaraq özünü qaytarmış, onun öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu, müstəqillik əzmini əyani şəkildə nümayiş etdirmişdir. Müstəqilliyinə yenidən qovuşmuş, beynəlxalq aləmdə hələ tanınmayan gənc dövlət daşılmalı erməni-bolşevik birləşmələrini zərərsizləşdirmək və özünün ərazi bütövlüyünü, birləşdiricilik missiyasını təmin etmək üçün ciddi mücadilə verməli olmuşdu.

Bütövlükdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcudluğu ilə sübut etdi ki, heç bir qüvvə xalqımızın azadlıq və suverenlik ideallarını, müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir.

Azərbaycan xalqının qəlbində kök salmış dövlətçilik nisgilini ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın qəlbindən silib atmışdır. Milli idrak və özünüdərkini ali təzahür forması olan müstəqil və bütöv dövlət ideyasının real həyata vəsiqə alması da məhz Heydər Əliyev şəxsiyyətinin qətiyyət və ullaqgörənliyi sayəsində mümkün olmuşdur. Ümummilli lider ölkəyə rəhbərliyinin hər iki mərhələsində milli birlik, vətəndaş birliyi məsələləri ilə yanaşı, tarixi sərhədlərimiz üzərində suveren hüquqlarımızın bərpə edilməsi və qorunması kimi ali məqsədlər naminə bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir.

XX əsrin sonlarına doğru - Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra qədim və orta əsrlər, habelə çağdaş tariximizin yenidən araşdırılması və tədqiqi, yazıya alınması prosesinə başlanılmış, xüsusən də ulu öndər Heydər Əliyevin və onun layiqli siyasi davamçısı - Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi ilə bu proses ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilmişdir. “Biz müdafiədə deyil, hücumda olmalıyıq!” - deyəən möhtərəm Prezident İlham Əliyev Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə bağlı həqiqətlərin beynəlxalq aləmə çatdırılmasını, işğalçının müxtəlif səviyyələrdə ifşasını, bədnam erməni lobbisinə qarşı effektiv əks-hücumun təşkilini vətəninə bağlı hər bir azərbaycanlının ümdə vəzifəsi sayır.

Dövlət başçısı AMEA-da ailələrlə görüşündə ermənilərin bədnam təbliğatına qarşı tutarlı əks-hücumun təşkilini elmi ictimaiyyətin başlıca vəzifələrindən biri olduğunu vurğulamışdır: *“Bu gün Azərbaycanı sadəcə olaraq ləkələmək mümkün deyildir. Ona görə ermənilər yeni bir taktikaya əl atıblar. O da ondan ibarətdir ki, yaxın və keçmiş tarix təhrif olunsun, Dağlıq Qarabağ münafiqəsinin səbəbi təhrif olunsun, Azərbaycan təcavüzkar bir ölkə kimi təqdim edilsin. Eyni zamanda bizim uzaq tariximiz təhrif olunur. Məsəl üçün, Azərbaycanda heç kimə sirmə deyil ki, ermənilər Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağa qonaq kimi gəlmişlər. Keçən əsrin 70-ci illərində orada onların gəlişini əks etdirən bir abidə qoyulmuş, ermənilərin Qarabağa gəlişinin 150 illik yubileyi qeyd olunmuşdu. Ancaq bizdən başqa bunu az adam bilir”.*

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində üzleşdiyi “informasiya blokada”sı mərhələsinin çoxdan geridə qoymuş Azərbaycan son illər Ermənistanı nəinki iqtisadi və siyasi, ideoloji-təbliğati müstəvidə də əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir. Hazırda dünyada geniş müşahidə edilən “iki illik standartlar”a, ədalətsizliklərə rəğmən, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ən müxtəlif səviyyələrdə etiraf edilir. Təqdirləyici haldır ki, bu prosesdə milli elmi elitanın fəallığı da son illərdə nəzərəcarpacaq dərəcədə güclənmişdir.

70 illik kommunist imperiyasının buxovları altında yaşamağa məhkum olmuş Azərbaycan yalnız müstəqillik qazandıqdan sonra öz tarixini obyektiv şəkildə araşdırmaq və sanballı elmi tədqiqatlar aparmaq imkanı qazanmışdır. Xüsusən də son illərdə ölkə rəhbərliyinin xüsusi diqqət və qayğısı ilə ölkə tarixçiləri bu istiqamət-



də sanballı elmi araşdırmalar aparmışlar. Sistemlilik, mövzu əhatəliliyi, faktların orijinallığı və məzmun baxımından Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, həqiqi dövlət müşaviri, akademik Ramiz Mehdiyevin son illərdə qələmə aldığı tarixi əsərlərin əhəmiyyəti də xüsusi vurğulanmalıdır.

Görkəmli akademik milli təəssübkeş olaraq son illərdə Azərbaycanın tarixinin yalnız müasir deyil, tarixi mərhələlərini də konseptual şəkildə araşdırmış, tarixin “ağ ləkə”lərinə çevrilmiş bir çox həqiqətlərə işıq salmışdır. Bu əsərlərdə Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələləri, o cümlədən xalqın görkəmli tarixi şəxsiyyətləri ilə bağlı araşdırmalar da geniş şəkildə əksini tapmış, bəzi ziddiyyətli, hətta mübahisəli məqamlara obyektiv münasibət ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan akademik Ramiz Mehdiyevin son 10 ildə gərgin əmək bahasına ərsəyə gətirdiyi və Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinə həsr olunmuş *“Gorus-2010: absurd teatr mövsümü”*, *“Şah İsmayıl Xətai ali məramlı şəxsiyyət kimi”*, *“Tarixi idrakin emiliyi problemə dair”*, *“Ermənilərin mif yaradıcılığı tarixdə ilk xristian dövləti kontekstində”*, *“Dağlıq Qarabağ: məxəzlərdən oxunmuş tarix”*, *“Şah İsmayıl Səfəvi: hökmdarın və döyüşçünün portreti”*, *“Milli ideyanın formalaşmasında tarixi idrakin faydası haqqında”* əsərləri elmi sanballı, məzmunu baxımından nəinki tarixçi alimlərdə, ümumilikdə elmi ictimaiyyətdə böyük marağa səbəb olmuşdur. Bu tarixi-fəlsəfi məzmunlu məqalələrin dərci ilə əlaqədar kütləvi informasiya vasitələrində aparılan diskussiyalar əyani şəkildə göstərir ki, milli tarix elminin ictimai dərkində müəyyən mənada yenidən qiymətləndirilmə prosesi baş qaldırmaqdadır. Həmin tarixi məqalələr eyni zamanda milli keçmişə, Azərbaycan xalqının tarixi şəxsiyyətlərinə obyektiv münasibətin formalaşmasına ciddi təkan verir.

Tarixi tədqiqatların davam etdirən akademik Ramiz Mehdiyevin son aylarda ictimaiyyətə təqdim olunan **“Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında”** əsəri də özünün dərin elmi məzmunu, səviyyəsi, faktların yeniliyi və orijinallığı, istinad mənbələrinin mötəbərliyi ilə böyük rezonans doğurmuşdur. Əsərdə Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövrü - xanlıqlar dövrü geniş təhlil prizmasından keçirilmişdir.

Əsər Azərbaycan tarixinin ən ağırlı və həssas mərhələlərindən sayılan xanlıqlar dövrünün nadir siyasi sənədlər əsasında qiymətləndirilməsi istiqamətində atılmış mühüm elmi addımdır. 22 orijinal sənədin daxil olduğu toplu xanlıqlar dövrünün siyasi təhlili və tarixi qiymətləndirilməsi baxımından orijinal tədqiqat işi kimi dəyərləndirilməlidir. Bu sənədlər sırasında “Fətəli xanın bütün Tiflis əhalisinə ünvanladığı 1796-cı il noyabr tarixli fərman”, yəni də Fətəli xanın “Yəhudilər, ermənilər və Zərdüşət davamçıları kimi fərqli millətlərin (cəmiyyətlərin) məzhəbi azlıqların ödədiyi vergi (rüsüm) güzəştinə şamil edilməsi haqqında”, Cavad xanın “Knyaz Sisanovna “Gəncə Gürcüstan və habelə döyüşə hazırlaşmaq barəsində Cavad xanın knyaz Sisanovna məktubu”, Fətəli xanın Şəki hakimi Məhəmməd həsən xana ünvanladığı “Gürcüstanın tutulması üçün hazırlıq” adlı qiymətli məxəz dəyərli sənəd və məktublər xüsusilə maraq doğurur.

Əsərdə xanlıqlar dövrünün indiyədək ciddi elmi mübahisə predmeti olan bir sıra mühüm problemlərinə, hadisə və şəxsiyyətlərinə faktlar, elmi mənbələr və arxiv sənədləri əsasında münasibət bildirilmiş-

dir. Sözügedən tarixi mərhələyə obyektiv qiymət verməyə mane olan məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Nəticədə müqayisəli və hərtərəfli elmi təhlil metodu əsasında tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq xanlıqlar dövrünün siyasi və tarixi nöqtəyi-nəzərdən konseptual dəyərləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

Fikrimizcə, əsərin müəllifinin xanlıqlar dövrünü konkret siyasi sənədlər əsasında tarixi təhlilə cəlb etməsi təsadüfi olmayıb nisbətən yaxın tarixi keçmişimizlə bağlı proses və hadisələrə, şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət vermək zərurətindən qaynaqlanır. Xanlıqlar dövrü Azərbaycan dövlətçiliyinin və xalqının taleyində oynadığı rol baxımından tariximizin ən mühüm mərhələlərindən birini təşkil edir. Bu dövrdə Azərbaycan dövlətçiliyinin mərkəzləşmə prinsiplərindən məhrum olması, vaxtilə Səfəvi şahlarının, xüsusən Şah İsmayıl Xətai və Nadir şahın hərbi-siyasi dühası hesabına yaradılan böyük dövlətin əvəzində irilixirdalı onlarla feodal dövlətin meydana gəlməsi siyasi böhrana, iqtisadi və mədəni tənəzzülə səbəb olmuşdur.

Xanlıqlar arasındakı toqquşma və ziddiyyətlər nəticədə Azərbaycan ərazisinin parçalanmasına, bu coğrafiyada erməniləşdirmə siyasətinin aparılmasına rəvac vermişdir. Akademik əsərdə haqlı olaraq vurğulayırı ki, Azərbaycanın ərazilərində erməni dövlətinin yaradılması öz başlanğıcını bilavasitə xanlıqlar dövründən götürən və indiyədək davam edən, çoxsaylı faciə və qırğınlarla yola açan tarixi bələdir. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, Cənubi Qafqazda erməni adlı xalq yaşamağı, onların Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsi məhz XIX əsrə təsadüf etmişdir.

1813 və 1828-ci illərdə Rusiya və İran arasında imzalanmış “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarının bölünməsinin əsasını qoymuşdur. 1849-cu ildə Azərbaycan ərazisində İrevan quberniyası yaradılmış, ermənilər İrandan və Türkiyədən kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına, Dağlıq Qarabağa köçürülməsinə başlanılmışdır. İrevan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, havadarlarının himayəsi altında 1828-ci il martın 21-də “Erməni vilayəti” adlandırılan süni inzibati bölgünün yaradılmasına nail olmuşlar. Təkcə 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza İrandan 40, Türkiyədən 84 min erməni köçürülərək Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmiş Yelizavetpol və İrevan quberniyalarının ərazisində yerləşdirilmişdir.

Müəllif xanlıqlar dövrü ilə müstəqilliyimizin ilk illəri arasında mövcud olan kədarlı oxşarlıqlardan daha birinə işə torpaqlarımızın itirilməsi ilə bağlıdır. Əgər xanların özbaşınalığı və separatçı davranışları Şimali Azərbaycanın çarizm tərəfindən işğal və 1828-ci il Türkmənçay sazişinin müddəalarına əsasən İran ermənilərinin Qarabağa, Naxçıvana və İrevana köçürülməsi ilə yekunlaşmışdısa, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində üzleşdiyimiz vəziyyət Ermənistanın öz havadarlarının birbaşa dəstəyi sayəsində Dağlıq Qarabağı, həmçinin onun ətrafındakı 7 rayonun qəsb etməsi ilə nəticələndi. Bu həm də onu sübut edir ki, tarix ondan zəruri dərslər çıxarılmadığı təqdirdə daha əhəmiyyətli təkrar olunur.”

**“Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında”** adlı əsərin maraqlı cəhətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, müəllif böyük cəsarətlə, həm də təzki-bedilməz tarixi faktlar əsasında tarixi şəxsiyyətlərimizə layiq olduqları qiymətin verilməsi ideyasını ictimai fikrə təlqin edir. Bu baxımdan müəllif Ağə Məhəmməd şahın təmsalında Qacarlar sülaləsinin XVIII əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması cəhdlərinə obyektiv qiymət verir. Əsərdə sovet dövrü tarixşünaslığında, eləcə də poeziyasında mənfəi şəxsiyyət kimi qələmə verilən, haqqında yanlış rəy formalaşdırılan Ağə Məhəmməd şah Qacarin milli Azərbaycan dövləti uğrunda mübarizə apardığı diqqətə çəkilir. Qacarların xidmətlərini konkret faktlar əsasında diqqətə çəkən müəllif yazır: *“Məncə, Qacarlar dövrünə ümumi sözlərlə yox, fakt və mənbələrlə etdiyimiz bu tarixi səyahət həmin sülalənin iqtidarı dövründə guya Azərbaycanın ölkənin siyasi, mədəni, hərbi və iqtisadi həyatından sıxışdırıldığına, ikinci dərəcəli əyalətə çevrildi-*

*yinə dair iddiaların nə qədər əsassız olduğunu əyani şəkildə görməyə imkan verir. Toxunduğumuz faktlar və gətirdiyimiz nümunələr həm də Qacarların guya milli hissələrdən məhrum, farslaşmış, öz xalqının taleyinə biganə və Azərbaycan tarixinə aid edilməyə haqqı olmayan xanədan kimi qələmə verilməsi cəhdlərinin uydurma, qərəzli və subyektiv yanaşma olduğunu başa düşmək üçün kifayətdir. Azərbaycan tarixinin həqiqətlərini bərpə etmək üçün çox fars millətçiliyinin mənafeələrinə xidmət edən bu nöqtəyi-nəzəri kim tərəfindən ortaya atıldığını və təbliğ edildiyini isə anlamaq bir o qədər də çətin deyildir”.*

Akademik bu qənaətə gəlir ki, Azərbaycan xanları vaxtilə birləşib ümumi düşməne qarşı vahid cəbhədə çıxış edə bilsəydilər, böyük ehtimalla torpaqlarımızın bu qədər əsənliyə və qısa zamanda işğalı mümkün olmazdı. Əsərdə Ağə Məhəmməd şah Qacar, Abbas Mirzə Qacar, Fətəli şah Qacar, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, Gəncə xanı Cavad xan, Şəki xanı Səlim xan, general Pavel Sisianov, birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri, həmçinin Kürəkçay müqavilələri barədə verilən məlumatlar oxucuya həmin dövrün mühüm şəxsiyyətləri və hadisələrinə dair yığcam məlumatlar çatdırır.

Əsərdə xarici dillərdə olan mənbə və elmi əsərlərə istinad edilir, iqtibaslar gətirilir. Beləliklə, görkəmli akademik xarici ölkələrin alimlərinə tarixi həqiqətin ünvanını elə onların öz dillərində olan ilk mənbələrdə və elmi ədəbiyyatda olduğunu göstərir. Əsərdəki tarixi sənədlər ermənilərin saxta və əsası olmayan təbliğatla qonşu dövlətlərin tarixi ərazilərini ilhaq etmək siyasətinin ifşası baxımından da əhəmiyyətlidir. Həqiqətən də, daşnak ideoloqları 2 əsr ərzində ermənilər haqqında “məzlum”, “əzilən” xalq obrazı yaratmağa çalışmış, əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunmuş, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədənərlər “soyqırımı qurbanları” kimi qələmə verilmişlər. Hazırda da davam edən bu mənfur siyasətin məqsədi Azərbaycanlıları qədim torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçiləri və ideoloqlarının uydurduğu “denizdən-dənizə böyük Ermənistan” dövləti qurmaqdır. Bu məqsədlə tarixən həyata keçirilmiş terror və soyqırımın qanlı fəsadları təkəcə böyük türk dünyasının keyli, bütün bəşəriyyətin başı üstünə qara dəyub kimi bürüməkə, insanlığa qarşı yönəlmiş ən amansız, dəhşətli cinayətlərə rəvac vermişdir.

Əsərlə tanışlıq bütövlükdə türk dünyasına qarşı yönəlməmiş iftira kampaniyasının əsassızlığını bir daha sübut edir. Bir daha təsdiqlənir ki, saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovininə, özge xalqlara nifrət ruhunda tərbiyə olunmasına zəmin yaratmaq üçün bunu dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmışdır. Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və məniyyətinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaratmaq məqsədi güdür. Əsər Azərbaycan xanlıqlar dövrü trixinin obyektiv araşdırılması və yenidən yazılması baxımından tarixçi alimlər qarşısında yeni hədəf və vəzifələr müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, gənc nəsilə tariximizin indiyə qədər elmi mənbələrə məlum olmayan yenilikləri ilə bağlı obyektiv təəssürat formalaşdırır.

Ensiklopedik səciyyə daşıyan əsər gərgin axtarışların, elmi təhlillərin, yüksək tədqiqatçı səbatının, vətənpərvərlik və ali vətəndaşlıq duyğusunun təəcəssümüdür. Görkəmli akademik böyük zəhmət hesabına ərsəyə gətirdiyi bu əsəri ilə cəmiyyətə belə bir mesaj verir ki, Qarabağ mövzusunda sanballı elmi-tədqiqatların davam etdirilməsi Azərbaycanın milli mənafeələrinin, dövlətçilik maraqlarının dikte etdiyi obyektiv zərurətdir; bu məqsədlə daha da böyük səylər göstərilməli, müxtəlif ölkələrin arxiv materialları tədqiq olunmalı, erməni tarixçilərinin saxtalarlıqları konkret məxəzlər əsasında sübuta yetirilməlidir.

Nəhayət, bu sanballı əsər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 18 yanvar 2018-ci il tarixli “1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında” Sərəncamı ilə qarşıya qoyulmuş hədəflərin reallaşdırılması istiqamətində ilk fundamental tədqiqatlardan biri olaraq yüksək diqqətə layiqdir.

Aytən MUSTAFAZADƏ,  
AMEA Hüquq və İnsan Haqları  
İnstitutunun direktoru,  
hüquq elmləri doktoru, professor,  
Milli Məclisin deputatı.